

Rozdział 2

Aneta Kłopocka

GOSPODARSTWA DOMOWE JAKO UCZESTNICY RYNKU USŁUG FINANSOWYCH

Wstęp

W ostatnich latach można zaobserwować zwiększone zainteresowanie badaczy problematyką finansów gospodarstw domowych. Choć przez pewien czas zagadnienia te były spychane na dalszy plan, obecnie są dynamicznie rozwijającą się subdyscypliną finansów. Zwiększa się liczba i poziom zaawansowania metodologicznego prac poświęconych finansom gospodarstw domowych w piśmiennictwie polskim i zagranicznym. Wśród przyczyn takiego stanu rzeczy wymienia się wzrost poziomu zamożności społeczeństw, wzrost różnorodności instrumentów finansowych dostępnych dla osób fizycznych na nowoczesnych rynkach finansowych, zmiany w modelach systemu zabezpieczenia emerytalnego wywołujące konieczność podejmowania w gospodarstwach domowych świadomych, długofalowych decyzji inwestycyjnych, wyzwania związane z poszukiwaniem optymalnej relacji między konsumpcją bieżącą a konsumpcją przyszłą, pokryzysowe unaocznienie wagi decyzji gospodarstw domowych na rynku kredytów mieszkaniowych i konsumpcyjnych dla stabilności systemu finansowego i wyceny aktywów. Nie bez znaczenia był wzrost dostępności dużych, szczegółowych, wysokiej jakości zbiorów danych dokumentujących zachowania finansowe gospodarstw domowych oraz technik i mocy obliczeniowych do badania tych zbiorów danych.¹⁵

Celem niniejszego opracowania jest uporządkowane przedstawienie przesłanek udziału gospodarstw domowych w rynku usług finansowych, wskazanie rodzajów i hierarchii potrzeb skłaniających gospodarstwa domowe do korzystania z usług finansowych, zidentyfikowanie głównych czynników determinujących heterogeniczność i rozwój potrzeb finansowych gospodarstw domowych. Na tym tle zostanie ukazana (ograniczona) substytucyjność usług finansowych i transferów realizowanych wewnątrz i pomiędzy gospodarstwami domowymi.

¹⁵ F. Gomes, M. Haliassos, T. Ramadorai (2021). *Household finance*, Journal of Economic Literature, t. 59, nr 3.

1. Istota gospodarstwa domowego

Na gospodarstwo domowe można spojrzeć z różnych perspektyw. Przez gospodarstwo domowe w wymiarze podmiotowym rozumiemy członków gospodarstwa domowego (konsumentów) posiadających właściwą im charakterystykę społeczno-demograficzno-ekonomiczną. W wymiarze przedmiotowym gospodarstwo domowe stanowi bazę ekonomiczną jego członków, w ramach której można wyodrębnić środki pieniężne oraz mieszkanie wraz z wyposażeniem (tzw. domowa infrastruktura konsumpcyjna). Zasoby finansowe i rzeczowe tworzą materialną podstawę urzeczywistniania celów gospodarstwa domowego. W ujęciu funkcjonalnym gospodarstwo domowe jest zespołem czynności składających się na funkcje tego podmiotu.¹⁶

Milic-Czerniak podaje, że gospodarstwem domowym jest „jedna lub kilka osób, które mieszkają razem, łączą swoje przychody (wspólnota majątkowa i finansowa) i pracę oraz podejmują decyzje ekonomiczne dotyczące m.in. spożycia, oszczędności oraz świadczonej pracy. Celem wykonywanych prac oraz podejmowanych decyzji w ramach gospodarstwa domowego jest zaspokajanie potrzeb jego członków, jak i zagwarantowanie im jak najlepszego poziomu i jakości życia”¹⁷. Dość rozbudowaną definicję będącą rezultatem krytycznego przeglądu spotykanych w literaturze przedmiotu ujęć gospodarstwa domowego przedstawił Wiszniewski. Według niego „gospodarstwo domowe jest jednostką gospodarującą utworzoną przez indywidualum lub osoby powiązane ze sobą więzami rodzinnymi bądź więzami innego rodzaju, które świadczą bezumownie na rzecz tej jednostki różnego rodzaju usługi, w tym i pracę własną, oraz środki użytkowane w celu zaspokojenia indywidualnych i wspólnych potrzeb konsumpcyjnych oraz potrzeb samego gospodarstwa domowego, a także potrzeb wynikających ze współżycia osób w nim zamieszkałych.”¹⁸ W rozumieniu autora istotą gospodarstwa domowego jest organizacja zaspokojenia szeroko rozumianych wspólnych i osobistych potrzeb członków gospodarstwa domowego. Z racji więzi (rodzinnych lub innych) łączących osoby tworzące wspólnotę gospodarstwa domowego potrzeby wynikające ze współżycia tych osób mają charakter nie tylko materialny, ale i duchowy. Wobec powyższego upatrywanie celu gospodarstwa domowego w organizacji konsumpcji i samej konsumpcji wydaje się być pewnym uproszczeniem złożonej rzeczywistości, jednakże uzasadnionym na płaszczyźnie nauk ekonomicznych, których zainteresowania odnoszą się do działań podmiotów w sferze gospodarowania.

¹⁶ Z. Kędzior, *Gospodarstwo domowe jako obiekt badań w: Konsument – Przedsiębiorstwo – Przestrzeń*, Centrum Badań i Ekspertyz Akademii Ekonomicznej im. K. Adamieckiego, Katowice 1998, t. 2, s. 72-74.

¹⁷ R. Milic-Czerniak, *Gospodarstwa domowe jako podmiot finansów osobistych (w:) Finanse osobiste: kompetencje, narzędzia, instytucje, produkty, decyzje*, red. M. Milic-Czerniak, Difin, Warszawa 2016, s. 38.

¹⁸ E. Wiszniewski, *Gospodarstwo domowe. Problemy ekonomiki i funkcjonowania*, SGH, Warszawa 1993, s. 9-16.

Ciekawą kwestią są powiązania między celami i preferencjami poszczególnych członków gospodarstwa domowego. Sprawa byłaby bardzo prosta, gdyby preferencje wszystkich członków były identyczne, a wiązka celów gospodarstwa domowego w równym stopniu reprezentowała cele poszczególnych osób. Rzeczywistość jest jednak bardziej skomplikowana. W literaturze przedmiotu podjęto próby utworzenia teoretycznego modelu gospodarstwa domowego uwzględniającego różnice preferencji, konflikty i nierówności występujące między członkami gospodarstwa. Trwa jednak dyskusja nad motywami postępowania osób stanowiących w ramach gospodarstwa wspólnotę osób, najczęściej rodzinną. Badania i obserwacje nie pozwalają zaakceptować bez zastrzeżeń uniwersalnego założenia *homo oeconomicus* kierującego się wyłącznie korzyścią własną. Relacje osób współtworzących gospodarstwo domowe zdecydowanie wykraczają poza schemat maksymalizacji własnej użyteczności. Obecna w nich jest postawa altruizmu i empatii a racjonalne rozumowanie miesza się z emocjami.¹⁹ Decyzje podejmowane w procesie konsumpcji i maksymalizacji użyteczności dotyczą nie tylko alokacji dochodów, ale i czasu, który jest podstawowym zasobem człowieka.²⁰

Decyzje są podejmowane kolektywnie lub indywidualnie. Zakres decydowania i prawo głosu zależy od swoistego „układu sił”, roli i pozycji poszczególnych członków gospodarstwa domowego, ich osobowości, siły perswazji, wieku, zakresu wiedzy itd. Można wyróżnić kilka modeli podejmowania decyzji w gospodarstwach domowych, a rola poszczególnych członków gospodarstwa w procesie podejmowania decyzji może być bardzo zróżnicowana.²¹ W uproszczeniu można przyjąć, że w działaniach rynkowych konsument/klient indywidualny reprezentuje interesy grupy osób tworzących jedno gospodarstwo. Przeważnie korzystanie z produktów finansowych w zakresie oszczędzania, inwestowania i zabezpieczania się przed ryzykiem dotyczy gospodarstwa domowego jako całości.²²

¹⁹ Patrz np.: P. Mattila–Wiro, *Economic Theories of the Household: A Critical Review*, The United Nations University, World Institute for Development Economic Research, Working Papers No. 159, April 1999, s. 2–32; G. Światowy, *Zachowania gospodarstw domowych – identyfikacja problemów badawczych*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu 2014, nr 4, s. 71; P. Kooreman, S. Wunderink, *The Economics of Household Behaviour*, Macmillan Press Ltd, London 1997, s. 32–46; N. Neuwirth, A. Haider, *The Economics of the Family*, Austrian Institute for Family Studies Working Papers, 2004, nr 45, s. 1–112.

²⁰ J. Jankiewicz, P. Garsztka, *Unemployment and Time Spent in Household Production*, *Ekonomista* 2019, nr 4, s. 432–433.

²¹ Szerzej na ten temat: S. Forlicz, *Modelowanie kształtowania się popytu będącego wynikiem decyzji wspólnych w gospodarstwie domowym*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Bankowej we Wrocławiu 2014, nr 4, s. 14–19; G. Światowy, *Zachowania konsumentów: determinanty oraz metody poznania i kształtowania*, PWE, Warszawa 2006, s. 20–26, 107–110.

²² Nawet jeśli celem oszczędzania jest zaspokojenie potrzeb jednego z członków gospodarstwa domowego, proces oszczędzania i ograniczania bieżącej konsumpcji wpływa na wszystkich członków gospodarstwa domowego. Najczęściej jednak cele oszczędzania (np. zakup domu, mieszkania oraz ich wyposażenia, samochodu, zabezpieczenie się w razie wypadków losowych itd.) dotyczą większości lub wszystkich członków gospodarstwa domowego. D. Fatuła, *Zachowania polskich gospodarstw domowych na rynku finansowym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2010, s. 27.

Dla ekonomisty pojęcie gospodarstwa domowego wiąże się bezpośrednio z analizą procesu spożycia, czyli ogranicza pole badania do realizacji funkcji ekonomicznej tego podmiotu.²³ Czynności związane ze spełnianiem innych zadań wynikających ze wspólnoty osób (funkcja prokreacyjna, opiekuńcza, wychowawcza, ekspresyjna, rekreacyjna) wchodzi w zakres studiów tylko na tyle, na ile pozostają w relacji do zachowań o charakterze gospodarczym.²⁴ Znajduje to swój wyraz w syntetycznej definicji obecnej w literaturze, zgodnie z którą przez gospodarstwo domowe rozumieć należy zespół osób wspólnie gospodarujących posiadającym majątkiem w celu zaspokojenia potrzeb jego członków²⁵. W zasadniczej części współbrzmi ona z przytoczoną wyżej formułą Wiszniewskiego, jednak silniej akcentuje kwestię wspólnoty majątkowej w gospodarstwie domowym, pomijając kwestie wspólnoty zamieszkania oraz pokrewieństwa i (lub) powinowactwa. Pominięcie tych dwóch kryteriów przynależności członków do gospodarstwa domowego Bywalec tłumaczy najnowszymi trendami rozwoju demograficznego i społecznego.²⁶

2. Przesłanki udziału gospodarstw domowych w rynku usług finansowych

Zasadniczo wewnątrz gospodarstwa domowego odbywa się działalność polegająca na organizowaniu i realizacji konsumpcji (funkcja konsumpcyjna), a środki na tę konsumpcję są uzyskiwane poza gospodarstwem dzięki wypełnianiu funkcji produkcyjnej. Instrumentem umożliwiającym oddzielenie sfery konsumpcji od sfery produkcji jest pieniądz, który spełnia funkcję miernika wartości i środka cyrkulacji. Oznacza to, że przy pomocy jednostek pieniężnych dokonuje się wyceny wartości tak produktów, jak i pracy oraz uiszcza rozmaite zobowiązania np. powstałe w wyniku transakcji kupna-sprzedaży lub z tytułu wynagrodzenia za pracę.

²³ G. Światowy, *Zachowania konsumenckie*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 1994, s. 78.

²⁴ Realizacja wymienionych funkcji jest zadaniem rodziny, pozostającej w kręgu zainteresowania wielu dziedzin – w szczególności psychologii, socjologii, pedagogiki, prawa. Pojęcia gospodarstwa domowego i rodziny pozostają odrębne, choć niekiedy bywają stosowane zamiennie. Może tak być, jeśli mowa jest o gospodarstwach domowych rodzinnych w odróżnieniu od gospodarstw nierodzinnych (gospodarstwa osób niespokrewnionych i gospodarstwa jednoosobowe). M. Kośny, *Determinanty bezpieczeństwa ekonomicznego rodzin*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 14–15.

²⁵ C. Bywalec, *Ekonomika i finanse gospodarstw domowych*, PWN, Warszawa 2009, s. 14–15; C. Bywalec, *Gospodarstwo domowe: ekonomika, finanse, konsumpcja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków 2017; B. Świecka, *Elementy finansów gospodarstw domowych (w:) Elementy finansów i bankowości*, red. S. Flejterski, B. Świecka, CeDeWu, Warszawa 2006, s. 375.

²⁶ C. Bywalec, *Ekonomika...*, *op. cit.*, s. 15.

Ponadto zastosowanie pieniądza jako środka przechowywania siły nabywczej pozwala gospodarstwom domowym na alokację konsumpcji w czasie. Ograniczenia budżetowe powodują, że dokonanie wyboru między zaspokojeniem potrzeb bieżących i przyszłych jest jednym z istotnych problemów, przed jakimi stają gospodarstwa domowe. Pomocą w tym zakresie służą rozwinięte rynki usług finansowych, które ułatwiają utrzymanie konsumpcji bieżącej i przyszłej na pożądanym poziomie. W tym celu gospodarstwa domowe oszczędzają oraz korzystają z zewnętrznych źródeł finansowania swoich wydatków (pożyczki, kredyty). Tak więc udział gospodarstw domowych w rynku finansowym nie wynika tylko z pieniężnego charakteru rynku towarów konsumpcyjnych, ale także z różnicy między wielkością rozporządzalnych dochodów a koniecznością zaspokojenia niektórych potrzeb (np. mieszkaniowych) oraz z konieczności gospodarowania zgromadzonym majątkiem w sposób przynajmniej chroniący przed jego deprecjacją.²⁷ Okresowa nierównowaga pomiędzy dochodami i wydatkami gospodarstwa domowego oznacza bądź odłożenie konsumpcji w czasie (oszczędności), bądź zwiększenie konsumpcji bieżącej kosztem przyszłej (zadłużenie).

Podstawowe zewnętrzne źródło zasilania gospodarstw domowych powiększające ich fundusze nabywcze stanowi działalność kredytowa sektora bankowego. Gospodarstwa domowe korzystają także (choć w znacznie mniejszej skali) z usług finansujących oferowanych przez inne podmioty.²⁸ Wraz z rozwojem rynku usług finansowych w Polsce straciły na znaczeniu niegdyś szeroko rozpowszechnione formy finansowania zewnętrznego jak pożyczki od rodziny i znajomych czy z zakładu pracy. Nowoczesną alternatywą jest tzw. P2P lending (*peer-to-peer consumer lending*), czyli konsumenckie pożyczki społecznościowe.²⁹

Gospodarstwa domowe na rynku finansowym występują nie tylko jako podmioty z (czasowym) niedoborem środków finansowych, ale także jako podmioty

²⁷ G. Rytelewska, *Gospodarstwa domowe na rynku usług finansowych*, Bank i Kredyt 1992, nr 10–12, s. 52–53.

²⁸ O ewolucji i współczesnych wyzwaniach dla niebankowego pośrednictwa finansowego w Polsce można przeczytać m.in. w: I. Jakubowska-Branicka, B. Walczak, K. Waliszewski, *Determinanty rozwoju rynku pożyczek pozabankowych w Polsce – perspektywa ekonomiczna, regulacyjna, technologiczna i socjologiczna*, Ekonomista 2020, nr 5, s. 717–739; K. Waliszewski, *Od pośrednictwa kredytowego do doradztwa w planowaniu finansów osobistych – ewolucja modelu niebankowego pośrednictwa finansowego w Polsce*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H–Oeconomia 2017, t. 51, nr 4, 321–332; K. Waliszewski, I. D. Czechowska, *Instytucje bankowe i niebankowe na rynku detalicznych usług finansowych w Polsce*, CeDeWu, Warszawa 2019.

²⁹ Należą one do alternatywnych usług finansowych oferowanych poza tradycyjnym, regulowanym i nadzorowanym systemem finansowym. Konsumenckie pożyczki społecznościowe mają charakter transakcji dłużnych pomiędzy konsumentami indywidualnymi, w których pożyczkobiorca uzyskuje środki od większej liczby pożyczkodawców za pośrednictwem odpowiedniej platformy transakcyjnej. M. Klimontowicz, J. Harasim, *Tendencje rozwojowe na rynku alternatywnych instrumentów finansowych*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio H – Oeconomia 2016, t. 49, nr 4, s. 227–235.

z nadwyżką środków. Instytucjami, które stanowią poważną konkurencję dla banków w zabieganiu o oszczędności gospodarstw domowych są:

- fundusze inwestycyjne,
- towarzystwa ubezpieczeniowe,
- fundusze emerytalne.

Środki pieniężne pozyskiwane przez instytucje finansowe od gospodarstw domowych są:

- po pierwsze, silnie rozproszone,
- po drugie, w znacznej mierze udostępniane na krótkie okresy lub na czas nieokreślony.

Taka charakterystyka nadwyżek utrudnia ich racjonalne wykorzystanie bezpośrednio przez właścicieli. Jednak instytucje finansowe, które gromadzą środki pieniężne ogromnej liczby gospodarstw domowych (i przedsiębiorstw) przeprowadzając transformację kwotową i terminową środków umożliwiają ich wykorzystanie na finansowanie dużych, długofalowych inwestycji. Zatem instytucje finansowe dokonują mobilizacji, koncentracji i alokacji nadwyżek finansowych gospodarstw domowych, przekształcając je w kapitał skupiony i efektywnie rozmieszczony. Mobilizowanie oszczędności bezpośrednio wpływa na możliwości wzrostu inwestycji i zdolności produkcyjnych, a więc jest kluczowym czynnikiem w procesach wzrostu gospodarczego. W literaturze zauważa się szereg przesłanek o charakterze makro- i mikroekonomicznym dla wzrostu oszczędności gospodarstw domowych. W warunkach polskich podkreśla się takie czynniki jak: ³⁰

- dążenie do zwiększenia suwerenności ekonomicznej gospodarki poprzez wzrost udziału krajowych źródeł finansowania inwestycji,
- zapotrzebowanie banków na stabilne, długoterminowe źródła finansowania akcji kredytowej,
- niekorzystne trendy demograficzne skutkujące rosnącymi obciążeniami budżetu państwa z tytułu wypłat dla coraz liczniejszej grupy osób przechodzących na emeryturę,
- przewidywany niski poziom stopy zastąpienia uzyskiwany przez przyszłych emerytów w ramach obowiązkowej części systemu zabezpieczenia emerytalnego,
- potrzeba zwiększenia bezpieczeństwa ekonomicznego gospodarstw domowych m.in. poprzez wzrost oszczędności buforowych a w konsekwencji wzrost odporności gospodarstw domowych na szoki wydatkowe i dochodowe oraz ograniczenie występowania zjawiska nadmiernego zadłużenia.

Korzystanie z bogatej oferty usług finansowych jest dla gospodarstw domowych środkiem do jak najlepszego zaspokojenia indywidualnych i zbiorowych

³⁰ A. Kłopocka, *Słonność gospodarstw domowych do oszczędzania a wiedza finansowa*, „Bank i Kredyt” 2018, t. 49, nr 5, s. 461–492, E. Wierzbicka, *Long-term savings of the population: an opportunity for both the country's economy and individual households*, „Economic Annals-XXI” 2017, t. 163, nr 1–2, s. 52–55.

potrzeb członków gospodarstw domowych. W ujęciu Iwanicz–Drozdowskiej przez usługę finansową rozumiemy „usługę świadczoną przez podmiot działający w sektorze usług finansowych (pośrednika finansowego), która wiąże się z inwestowaniem bądź pozyskiwaniem środków pieniężnych, a także zapewnieniem odpowiedniego przepływu środków pieniężnych pomiędzy uczestnikami rynku”.³¹

Na współczesnym rynku usług finansowych obserwuje się tendencje integracyjne. Poza integracją transgraniczną (rozwój działalności w skali międzynarodowej) ważnym zjawiskiem jest integracja międzysektorowa, polegająca na przenikaniu się poszczególnych sektorów działalności finansowej (bankowości, ubezpieczeń, inwestycji).³² Przejawami integracji międzysektorowej są:

- powiązania kapitałowe oraz współpraca pomiędzy niepowiązаныmi ze sobą podmiotami działającymi w różnych segmentach rynku usług finansowych (np. powstawanie konglomeratów finansowych),
- integracja od strony produktowej prowadząca m.in. do tzw. otwartej architektury finansowej (*open product architecture*) polegającej na oferowaniu przez instytucję, poza własnymi, także produktów wielu innych, konkurencyjnych instytucji finansowych bądź do oferowania zintegrowanych produktów (usług) finansowych.³³

Ten ostatni wymiar integracji jest w szczególności sposób widoczny na rynku oszczędności. Iwanicz–Drozdowska wyodrębniła trzy grupy zintegrowanych produktów oszczędnościowo-inwestycyjnych:³⁴

- produkty o charakterze depozytowym, w których depozyt jest częścią podstawową i stanowi „opakowanie” produktu,
- produkty o charakterze ubezpieczeniowym, w których ochrona ubezpieczeniowa jest częścią podstawową i stanowi „opakowanie” produktu,
- produkty o charakterze ustrukturyzowanym, charakteryzujące się bardziej skomplikowaną konstrukcją.

Korzystanie z bogatej oferty współczesnego systemu pośrednictwa finansowego jest alternatywą do transferów tradycyjnie realizowanych w rodzinie.³⁵ Przykłady substytucji transferów rodzinnych przez usługi instytucji finansowych przedstawiono w tabeli 2.1.

³¹ M. Iwanicz–Drozdowska, *Bezpieczeństwo rynku usług finansowych: perspektywa Unii Europejskiej*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 2008, s.19.

³² *Ibidem*, s. 36–38.

³³ *Ibidem*, s. 38.

³⁴ *Ibidem*, s. 47–54.

³⁵ J.K. Solarz, K. Waliszewski, *Bezpieczeństwo finansowe rodziny rozszerzonej*, *Prakseologia i Zarządzanie. Zeszyty Naukowe Towarzystwa Naukowego Prakseologii* 2019, nr 2, s. 92–93.

Tabela 2.1 Transfery finansowe wewnątrz rodziny vs oferta instytucji finansowych

Transfery rodzinne	Oferta instytucji finansowych
Dary rodzinne (mieszkanie, dom)	Kredyt hipoteczny
Dary rodzinne (sprzęt AGD-RTV)	Kredyt ratalny
Pożyczka rodzinna	Kredyt gotówkowy/pożyczka pozabankowa
Solidarność międzypokoleniowa	Zabezpieczenie emerytalne w systemach kapitałowych
Opieka zdrowotna finansowana przez rodzinę	Prywatne programy opieki zdrowotnej w ramach obsługi finansowej
Zarządzanie ryzykiem codzienności (nanofinanse)	Profesjonalne przejmowanie i zarządzanie ryzykiem (risk takers&managers)
Pomoc finansowa starszym przez młodszych	Hipoteka odwrócona Odwrócony kredyt hipoteczny
Pomoc dzieciom i wnukom w zakresie finansowania edukacji	Kredyty studenckie

Źródło: J.K. Solarz, K. Waliszewski, *Bezpieczeństwo finansowe rodziny rozszerzonej*, *Prakseologia i Zarządzanie. Zeszyty Naukowe Towarzystwa Naukowego Prakseologii* 2019, nr 2, s. 92–93.

3. Hierarchia potrzeb gospodarstw domowych w zakresie usług finansowych

Potrzeby gospodarstw domowych w zakresie usług finansowych tworzą swoistego rodzaju hierarchię. Zaspokojenie potrzeb podstawowych warunkuje pojawienie się i dążenie do zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu. Umiejętność korzystania z produktów bazowych jest niezbędna, zanim sięgnie się po produkty bardziej skomplikowane, obarczone wyższym ryzykiem, wymagające długookresowego zaangażowania znacznych środków finansowych.³⁶

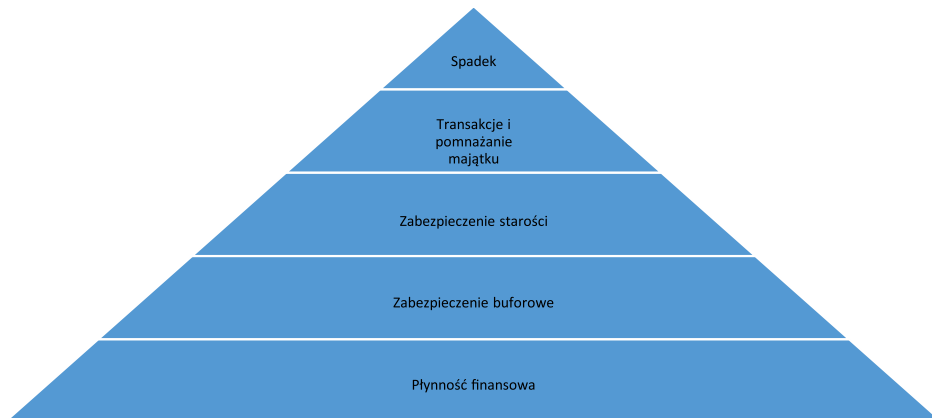
Porządkując potrzeby skłaniające gospodarstwa domowe do uczestnictwa w rynku usług finansowych od podstawowych do bardziej zaawansowanych możemy wyodrębnić:

1. potrzeby związane z dostępnością gotówki i realizacją transakcji – gospodarstwa domowe występują jako nabywcy usług finansowych zapewniających odpowiedni przepływ środków pieniężnych pomiędzy uczestnikami rynku;
2. potrzeby wynikające z alokacji konsumpcji w czasie w perspektywie krótko-, średnio- i długookresowej – gospodarstwa domowe występują jako nabywcy

³⁶ A. Kłopocka, *Psychospołeczne uwarunkowania rozwoju bankowości detalicznej w Polsce*, *Bank i Kredyt* 2004, t. 35, nr 5, s. 60–61; M. Maciejasz-Świątkiewicz, *Zachowania finansowe gospodarstw domowych* (w:) *Finanse osobiste: zachowania – produkty – strategie*, red. E. Bogacka-Kisiel, PWN, Warszawa 2012, s. 38–40.

- usług finansowych przyspieszających konsumpcję (kredytów i pożyczek) oraz usług pozwalających odroczając konsumpcję dzięki przechowywaniu/powiększaniu siły nabywczej (usług oszczędnościowo-inwestycyjnych o zróżnicowanym charakterze, w tym depozytowych, indywidualnego i zbiorowego inwestowania, kapitałowych systemów emerytalnych);
3. potrzeby związane z ochroną przed ryzykiem – gospodarstwa domowe występują jako nabywcy usług ubezpieczeniowych, które pozwalają na finansowe kompensowanie przez ubezpieczyciela niepożądanych skutków zdarzeń losowych i innych poprzez wypłatę odszkodowania lub świadczenia w zamian za wnoszenie przez ubezpieczającego opłat (składki za tę usługę);
 4. potrzeby związane z zarządzaniem finansami – gospodarstwa domowe występują jako nabywcy usług doradztwa finansowego (w tym usług zarządzania majątkiem - wealth management - obejmujących zarządzanie aktywami finansowymi i pozafinansowymi, doradztwo podatkowe i w zakresie transferu międzypokoleniowego, długookresowe planowanie finansowe).

Warto zauważyć, że każda z wymienionych grup jest złożona i obejmuje wiązkę potrzeb określonego rodzaju. Dalszą klasyfikację i hierarchizację potrzeb można przeprowadzać w określonych grupach potrzeb. Dla przykładu S. Białowąs przedstawił hierarchię potrzeb gospodarstw domowych w zakresie oszczędzania (Rysunek 2.1). Na najniższym poziomie piramidy są motywy związane z zapewnieniem płynności finansowej gospodarstwa domowego. Kolejne poziomy stanowią zabezpieczenie buforowe, zabezpieczenie starości, pomnażanie majątku. Na najwyższym poziomie umieszczono motyw spadkowy.³⁷ Choć motywy oszczędzania można uporządkować według stopnia pilności, są one jednocześnie komplemen-

Rysunek 2.1 Hierarchia motywów oszczędzania w gospodarstwach domowych.

Źródło: S. Białowąs, *Zachowania oszczędnościowe w polskich gospodarstwach domowych: postawy, determinanty, model*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Poznań 2013, s. 58.

³⁷ S. Białowąs, *Zachowania oszczędnościowe w polskich gospodarstwach domowych: postawy, determinanty, model*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Poznań 2013, s. 58.

tarne wobec siebie. Oznacza to, że środki zgromadzone z jednego motywu mogą także zapewniać realizację innego motywu (np. środki gromadzone z motywu spadkowego mogą jednocześnie stanowić zabezpieczenie w sytuacji szoku wydatkowego lub utraty dochodów; w związku z niepewnością co do długości życia środki finansowe mogą być gromadzone jednocześnie z motywu spadkowego oraz jako zabezpieczenie starości itd.).

Zgodnie z jedną z podstawowych teorii oszczędzania i konsumpcji, tj. hipotezą cyklu życia zaproponowaną przez Modiglianiego i Brumberga skłonność do oszczędzania i potrzeby w zakresie usług finansowych zależą od faz, przez które przechodzi jednostka w ciągu swojego życia. Stopy oszczędności są z reguły ujemne w początkowych okresach życia, kiedy dochody nie są jeszcze wysokie w przeciwieństwie do wydatków związanych z powstaniem nowego gospodarstwa domowego, w szczególności z nabyciem mieszkania lub domu. W średnim wieku stopy oszczędzania są wysokie, co pozwala na spłacenie uprzednio zaciągniętych kredytów oraz akumulację środków w celu pokrycia potrzeb konsumpcyjnych w wieku emerytalnym. Wraz ze zwiększaniem stanu posiadanych oszczędności wzrasta aktywność gospodarstw domowych na rynku finansowym i skłonność do dywersyfikacji portfela aktywów finansowych. Zwiększa się zakres wykorzystania instrumentów depozytowych, ale przede wszystkim wzrasta zakres zastosowania instrumentów pozabankowych, wymagających lepszej orientacji w problematyce finansowej. Jednocześnie zmniejsza się znaczenie gotówki jako środka tezauryzacji.³⁸ Zatem w typowym przebiegu cyklu życia następuje rozwój potrzeb w zakresie usług finansowych i przechodzenie od zaspokojenia potrzeb podstawowych do potrzeb umieszczonych na wyższych poziomach hierarchii.

4. Endogeniczne i egzogeniczne determinanty udziału gospodarstw domowych w rynku usług finansowych

W gospodarce rynkowej udział gospodarstw domowych w rynku usług finansowych jest efektem swobodnych decyzji członków gospodarstwa domowego. Decyzje te nie mogą być jednak podejmowane w oderwaniu od określonych uwarunkowań o charakterze endogenicznym (pochodzące z wnętrza gospodarstwa domowego) i egzogenicznym (pochodzące z otoczenia gospodarstwa domowego). W licznych opracowaniach wskazuje się różnice w zakresie i rodzajach wykorzystywanych usług finansowych w zależności od charakterystyki społeczno-ekonomicznej gospodarstwa domowego. Podkreśla się specyfikę pewnych grup gospodarstw domowych, wyodrębniając np. rolnicze gospodarstwa domowe, gospodarstwa domowe mikroprzedsiębiorców, gospodarstwa o niskich dochodach, gospodarstwa

³⁸ A. Kłopocka, *Zarządzanie oszczędnościami w gospodarstwach domowych*, *Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstwa* 2015, nr 9, s. 103–114.

zamożne, gospodarstwa osób młodych, gospodarstwa seniorów itd.³⁹ Decyzje gospodarstw domowych o charakterze wyboru między konsumpcją bieżącą i przyszłą wynikają z nawyków oszczędzania oraz kultury finansowej. Przyzwyczajenia do oszczędzania uniezależniają od wahań dochodów i stabilizują pożądany poziom konsumpcji. Korzyści wynikające z wyrobienia nawyków oszczędzania mają wielowymiarowy charakter. Przede wszystkim umożliwiają gospodarstwom domowym zapewnienie bezpieczeństwa ekonomicznego. Gospodarstwa domowe o wykształconych nawykach oszczędzania i umiejętnościach zarządzania finansami łatwiej radzą sobie w warunkach kryzysu. Dla rynków finansowych są ważnym podmiotem alokacji nadwyżkowych funduszy nabywczych.⁴⁰

Do egzogenicznych determinant udziału gospodarstw domowych w rynku usług finansowych zaliczamy przede wszystkim czynniki otoczenia makroekonomicznego, ale także otoczenia prawnego, politycznego, technologicznego, społeczno-kulturowego. Szczegółowe analizy wpływu czynników makroekonomicznych dostępne są w piśmiennictwie polskim i zagranicznym.⁴¹ Do zmiennych, których związek z zachowaniami finansowymi gospodarstw domowych jest najczęściej poddawany badaniom należy zaliczyć: stopę inflacji, realną stopę procentową, stan finansów publicznych, rozwój sektora finansowego, poziom

³⁹ *Usługi finansowe w zarządzaniu finansami gospodarstw domowych*, red. E. Bogacka-Kisiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2011; P. Buzalek, I.D. Czechowska, *Effect of Capital Conversion in the Form of a Reverse Mortgage on Benefits for Senior Citizens in Major Cities of Poland*, *Finanse i Prawo Finansowe* 2021, nr 25; *Produkty i usługi finansowe dla gospodarstw domowych w Polsce*, red. M. Krasucka, M. Maciejasz-Świątkiewicz, J. Pieczonka, R. Poskart, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2011; T. Potocki, *Determinanty wyborów finansowych w gospodarstwach domowych o niskich dochodach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2018; T. Potocki, *Problem niestabilności finansowej na przykładzie gospodarstw domowych na obszarach wiejskich*, *Bezpieczny Bank* 2018, nr 1 (70); G. Rytelewska, A. Kłopotka, *Wpływ czynników demograficznych na poziom i strukturę oszczędności gospodarstw domowych w Polsce*, *Bank i Kredyt* 2010, t. 41, nr 1; A. Strzelecka, A. Kurdyś-Kujawska, D. Zawadzka, *Application of multidimensional correspondence analysis to identify socioeconomic factors conditioning voluntary life insurance*, *Procedia Computer Science* 2020, t. 176; B. Świecka, *Generacja Y w świecie finansów – financial literacy i edukacja finansowa młodego pokolenia*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie* 2016, t. 17, nr 8; K. Waliszewski, A. Warchlewska, *The influence of sociodemographic factors on the attitudes and expectations of the younger generation towards modern finance*, *Bank i Kredyt* 2021, t. 52, nr 4; A. Wałęga, G. Wałęga, *Bogaci i biedni na rynku kredytowym w Polsce. Analiza porównawcza dla lat 2000–2013*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie* 2016, nr 2 (950).

⁴⁰ G. Rytelewska, *Oszczędności gospodarstw domowych – wybór czy przymus (cz. 1) (w:) Stabiłność systemu finansowego – instytucje, instrumenty, uwarunkowania*, red. A. Alińska, B. Pietrzak, CeDeWu, Warszawa 2012, 335–344.

⁴¹ S. Agarwal, W. Qian, R. Tan, *Household finance: functions and interventions*, Springer, Singapor 2020; M. Ampudia, M. Ehrmann, *Macroeconomic experiences and risk taking of euro area households*, *European Economic Review* 2017, t. 91; A. Korzeniowska, *Determinanty a wielkość oszczędności gospodarstw domowych w krajach Unii Europejskiej: podobieństwa i różnice*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2021; M. Kuk, K. Staehr, *Macroeconomic Factors in the Dynamics of Corporate and Household Saving: Evidence from Central and Eastern Europe*, *Emerging Markets Finance and Trade* 2017, t. 53, nr 11; B. Liberda, *Macroeconomic Savings in Poland*, *Ekonomista* 2015, nr 4.

i wzrost dochodu, *terms of trade*, zmienne opisujące system emerytalny, politykę w zakresie edukacji i ochrony zdrowia, politykę rodzinną, politykę podatkową, zmienne demograficzne.

W ostatnich latach wiele uwagi poświęcono rozpoznaniu zmian w skłonności gospodarstw domowych do oszczędzania oraz zadłużania się w kontekście cyklu koniunkturalnego oraz zmienności nastrojów konsumenckich.⁴² Wyniki badań pokazują, że złożony wskaźnik nastrojów konsumenckich oraz niektóre jego składowe (w szczególności wskaźnik przewidywanych zmian w poziomie bezrobocia) w sposób istotny statystycznie wyjaśniają zmiany w stopie oszczędzania i zadłużania się gospodarstw domowych.⁴³

Bezprecedensowym zjawiskiem ostatnich kwartałów jest pandemia COVID-19 – zjawisko pochodzące spoza systemu finansowego, jednak zasadniczo wpływające na funkcjonowanie instytucji finansowych i ich klientów.

W najwcześniejszych opracowaniach zwraca się uwagę, że związane z pandemią ograniczenia wzmocniły obserwowaną od szeregu lat tendencję wzrostu znaczenia nowoczesnych form dostępu do usług finansowych opartych na Internecie i technologiach cyfrowych. Digitalizacja usług jest szczególnie widoczna w zakresie usług bankowych. Zastępowanie kanału stacjonarnego dostępem zdalnym do usług prowadzi do ograniczania zatrudnienia w bankach i zmiany relacji bank–klient.⁴⁴ W pierwszych miesiącach pandemii odnotowano znaczny wzrost popytu gospodarstw domowych na gotówkę przy jednoczesnym spadku wykorzystania gotówki do celów transakcyjnych. Tłumaczy się to przez wzrost skłonności do akumulacji gotówki z motywu tezauryzacyjnego.⁴⁵ Efektem wprowadzonych restrykcji sanitarnych oraz wzrostu niepewności było ograniczenie wydatków konsumpcyjnych przez gospodarstwa domowe. Silny wzrost stopy oszczędzania w warunkach niskich stóp procentowych skłaniał do poszukiwania alternatywnych względem depozytów bankowych form lokowania nadwyżek

⁴² M. Hodula, S. Malovaná, J. Frait, *Too much of a good thing? Households' macroeconomic conditions and credit dynamics*, German Economic Review 2022; S. Malovaná, M. Hodula, J. Frait, *What Does Really Drive Consumer Confidence?*, Social Indicators Research 2021, nr 3; M. Olszak, I. Kowalska, *Does bank competition matter for the effects of macroprudential policy on the procyclicality of lending?*, Journal of International Financial Markets, Institutions and Money 2022, t. 76; M. Olszak, *Procykliczność działalności bankowej*, C.H. Beck, Warszawa 2015; M. Wadud, H.J.A. Ahmed, X. Tang, *Factors affecting delinquency of household credit in the US: Does consumer sentiment play a role?*, North American Journal of Economics and Finance 2020, t. 52, nr 4.

⁴³ A. Kłopocka, R. Wilczyński, *Do Credit Supply and Unemployment Risk Matter for Household Saving? Evidence from Poland*, Contemporary Economics 2021, t. 15, nr 4; A. M. Kłopocka, *Does Consumer Confidence Forecast Household Saving and Borrowing Behavior? Evidence for Poland*, Social Indicators Research 2017, t. 133, nr 2; A. M. Kłopocka, R. Górńska, *Forecasting Household Saving Rate with Consumer Confidence Indicator and its Components: Panel Data Analysis of 14 European Countries*, European Research Studies Journal 2021, t. XXIV, nr 3.

⁴⁴ *Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2020 r.*, NBP, Warszawa 2021, s. 36–41.

⁴⁵ A. Kaźmierczak, R. Kotkowski, K. Maciejewski, *Pandemia COVID-19 a popyt na pieniądź gotówkowy i zmiany w zachowaniach płatniczych w Polsce w 2020 r.*, Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów 2021, nr 182.

finansowych.⁴⁶ Na wzrost niepewności i ryzyka kredytowego po wybuchu pandemii banki zareagowały zaostreniem polityki kredytowej. Ograniczenia podażowe oraz popytowe przyczyniły się do spowolnienia dynamiki akcji kredytowej dla gospodarstw domowych, najsilniej w kategorii kredytów konsumpcyjnych.⁴⁷ Problem wpływu pandemii na zachowania finansowe gospodarstw domowych, w tym trwałości efektów zaobserwowanych w początkowym okresie, zasługuje na pogłębioną analizę.

Podsumowanie

W opracowaniu przedstawiono gospodarstwa domowe jako podmioty dążące do maksymalizacji poziomu zaspokojenia potrzeb ich członków. Wskazano złożony problem powiązań pomiędzy celami i preferencjami poszczególnych członków gospodarstwa domowego oraz różnorodności ich ról w procesie podejmowania decyzji.

Podkreślono, że współczesny rynek finansowy umożliwia gospodarstwom domowym korzystanie z bogatej oferty usług finansowych w celu jak najlepszego zaspokojenia indywidualnych i zbiorowych potrzeb członków gospodarstw domowych. Oferta instytucji finansowych do pewnego stopnia substytuuje transfery finansowe wewnątrz i pomiędzy gospodarstwami domowymi. Potrzeby gospodarstw domowych w zakresie usług finansowych tworzą hierarchię i, tak jak w przypadku innych potrzeb ludzkich, zaspokojenie potrzeb podstawowych warunkuje pojawienie się i dążenie do zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu. Gospodarstwa domowe stają się uczestnikami rynku finansowego z racji: (1) potrzeb związanych z dostępnością gotówki i realizacją płatności, (2) potrzeb wynikających z alokacji konsumpcji w czasie, (3) potrzeb związanych z ochroną przed ryzykiem i (4) potrzeb związanych z zarządzaniem finansami. Każda z wymienionych grup jest złożona i obejmuje całą wiązkę potrzeb określonego rodzaju.

W gospodarce rynkowej udział gospodarstw domowych w rynku usług finansowych jest efektem swobodnych decyzji członków gospodarstwa domowego, jednak decyzje te są podejmowane w określonych uwarunkowaniach endogenicznych (pochodzących z wnętrza gospodarstwa domowego) i egzogenicznych (pochodzących z otoczenia gospodarstwa domowego). Wskazano na różnice

⁴⁶ M. Idzik, *W pandemii zaczęliśmy oszczędzać*, Bank 2021, nr 7; A. Paździor, A. Majek, *Impact of COVID-19 on Household's Financial Situation in Poland*, European Research Studies Journal 2021, t. 24, nr Special Issue 2; G. Szustak, W. Gradoń, Ł. Szewczyk, *Household Financial Situation during the COVID-19 Pandemic with Particular Emphasis on Savings—An Evidence from Poland Compared to Other CEE States*, Risks 2021, t. 9, nr 9; K. Waliszewski, A. Warchlewska, *Comparative analysis of Poland and selected countries in terms of household financial behaviour during the COVID-19 pandemic*, Equilibrium—Quarterly Journal of Economics and Economic Policy 2021, t. 16, nr 3.

⁴⁷ *Rozwój systemu finansowego w Polsce w 2020 r.*, op. cit., s. 95–100.

w zakresie i rodzajach wykorzystywanych usług finansowych w zależności od charakterystyki społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych. Podkreślono specyfikę pewnych grup gospodarstw domowych (np. rolniczych gospodarstw domowych, gospodarstw domowych mikroprzedsiębiorców, gospodarstw o niskich dochodach, gospodarstw zamożnych, gospodarstw osób młodych, gospodarstw seniorów).

Do zmiennych egzogenicznych, których związek z zachowaniami finansowymi gospodarstw domowych jest najczęściej poddawany badaniom zaliczono: stopę inflacji, realną stopę procentową, stan finansów publicznych, rozwój sektora finansowego, poziom i wzrost dochodu, *terms of trade*, zmienne opisujące system emerytalny, politykę w zakresie edukacji i ochrony zdrowia, politykę rodzinną, politykę podatkową, zmienne demograficzne.

Zauważono, że w ostatnich latach wiele uwagi poświęcono rozpoznaniu zmian w skłonności gospodarstw domowych do oszczędzania oraz zadłużania się w kontekście cyklu koniunkturalnego oraz zmienności nastrojów konsumenckich. Zasygnalizowano implikacje dla aktywności gospodarstw domowych na rynku usług finansowych zaobserwowane w pierwszych miesiącach pandemii COVID-19. Podkreślono potrzebę dalszych pogłębionych analiz w tym zakresie.